

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫНЫҢ ТАРИХЫ

Әлеуметтік, мәдени жад

Дәрістің жоспары:

1. Әлеуметтік, немесе мәдени, жад
2. Тарих ғылым бірегей және бірлі-жарым құбылыстар ретінде
3. Тарих пен әлеуметтік теория

Дәрістің маңызды идеялары: Тарих - оқиғалардың жүйелі реттелген баяндамасы, өткен оқиғаларды белгілейтін және түсіндіретін білім саласы.

Тарихшы әлеуметтік өмірдің, қоғамның нақты уақыт кезеңінде, нақты жағдайларда және нақты жерде өмір сүруінің ерекшеліктерін анықтайды. Оның назарында ылғи болатын өткеннің куәсі – тарихи дереккөз. Фактілер тарихқа объективті, дәлелді, ғылыми тәртіптің мәртебесін береді. Өз кезегінде, тарихшының іс-әрекетінсіз факт өз мағынасын жоғалтады.

Дәрістің маңызды цитаталары: «Тарих – адам жайлы, адамзаттың өткені жайлы ғылым, заттар немесе құбылыстар жайлы ғылым емес. Дегенмен де, оны уағыздайтын адамдарсыз ой тіршілік ете ала ма? Тек бір ғана тарих бар – Адам тарихы, ең кең мағынадағы тарих та осы» Люсьен Февр.

«...адамдардың өткен оқиғалардың барлық шынайы кейпін әшкерелейтін қандай да бір «айтылмаған оқиға» бар». Луи Минк.

«...фактілер тарихшылардың мақсаттарына сәйкес қалыптастырылып, тұжырымдалады». Бенедетто Крес.

Әлеуметтік, немесе мәдени, жад

Әлеуметтік, немесе мәдени, жад ұрпақтардың ажырамайтын байланысын көрсетеді, қазіргі уақытта пайдаланылуы мүмкін тәжірибе мысалдарын береді. Сондықтан ғылыми тарихи сананың негізінде өткен мен қазіргі уақыт арасындағы айырмашылықтарды тану маңызды болып табылады. Ғылыми тарихи сана ақпараттың дұрыстығын талап етеді. Ақпараттың дұрыстықтың негізінде өткеннің бейнесі қалпына келтіріледі. Сонымен қатар, ғылыми тарихи сана тарихи құбылыстардың қазіргі өмір фактілерімен салыстыруға келетініне қатысты тұрақты күмән тудырады. Ғылыми тарихи сана тарихтың тәсілдері мен мүмкіндіктерін әлеуметтік өмір тәжірибесі ретінде сыни бағалайды.

Өткен ғасыр адамдарын өткеннің бірқалыптылығын ұғынуына қабілеттілік пен ол туралы мынадай сұрақ толғандырады: Тарихшы бейтарап ойда бола алады ма? Дәл осындай сұрақ қазіргі тарихи ғылымның негізін қалаушы болып табылады.

Тарих ешқашан өзінің зерттеу жұмыстары үшін дайын мәліметтер алмайды, тек: табылған фактілер бірінші дерек көздерімен жинақталып, кейін талдау жасалып, түсіндірілуі керек.

Мәліметтерді іріктеуге байланысты рәсімдер тарихшы алдына қандай міндеттер қойып отырғанына байланысты болып келеді. Тарихшылар өз зерттеулеріне мәліметтерді өздері жасайды. Бұл факт олар деректерді бұрмалайды дегенді білдірмейді. Тарихшылар табылған мәліметтердің алуан түрінен белгілі бір ақпаратты іріктеуге мәжбүр болады.

Маңызды сұрақ дерек көздері (фактілі мәлімет) немесе интеллектуалды тізбенің қайсысын бірінші орынға қоюымыз керек.

Зерттеуге кіріспей тұрып, тарихшыда алдын ала гипотеза және теориялық және тұжырымдамалық көріністер жүйесі болуы тиіс. Оларсыз тарихшы өз жұмысын өткеннің куәліктерінсіз жұмыс істей алмайтындықтан, бұл өте маңызды. Іріктелген және жүйеленген деректерді түсіндіру кезеңінде оның еңбегінің нәтижелері ғылыми және моральдық артықшылықтарға байланысты болып келеді.

Тарихшы өткенге қатысты объективті және бейтарап талдау талаптарын ғана басшылыққа ала алмайды. Ол өзінің тарихи шындықты қабылдауын историзм принципіне толық бағындыра алмайды. Тарихшыға өзге қоғам мен дәуірді өз уақытымен салыстыру тұрғысынан зерттеу қызықты болып табылады. Ол қазіргі қоғамда ең маңызды әлеуметтік өмірдің құндылықтар мен формаларының өткенін іздейді. Тарихтан зерттеуші өз дәуіріне негіз болып табылатындарыдан ұқсас немесе өзгеше әлеуметтік ұйымның элементтерін табады. Қазіргі заман тарихшысы үшін өткенді түсіндіруге итермелейтін тамаша үлгі болып қала береді.

Мысалы, демократия мен жеке адамның бостандығының құндылықтарын бөлісетін заманауи тарихшы антикалық болмыстың әлеуметтік және саяси өмірін зерделеуде бейтарап бола ала ма? Ол антикалық әлемде оған жақын және маңызды әлеуметтік өмірді ұйымдастыру ерекшеліктерін еркін немесе өз еркінсіз көреді. Ол өткен уақытты қазіргі қоғамның негізін қалаушы ретінде қарастырады. Тарихшының

моральдық және саяси құмарлығы жақын арада өткенді зерттеген кезде анықталады. Бұл қазіргі қоғам өткенмен байланысын әлі де жоғалтпағандықтан болуы мүмкін. Үшінші рейх немесе совет үкіметінің тарихын зерттеу әртүрлі бағыттарда бола алады. Бірақ, біртұтас пікірлер зерттеушінің идеологиялық талғамдарын көрсетеді.

Фашизмді немесе сталинизмді тудырған объективті себептердің ең терең талдауы осы режимдерде өмір сүрген адамдардан моральдық жауапкершілік жүгін алып тастайды. Бірақ бұл зерттеушіні ұлттық және дүниежүзілік тарихтың қайғылы кезеңдері ретінде сипаттау құқығынан айырмайды.

Бағалау нақты саяси-идеологиялық жағдайлармен де талап етілуі мүмкін. Гитлерлік Германия тарихшылары дәйекті түрде ұлттық астамшылықты герман халықтары мен немістерді ерекше ұлт ретінде іздеген және растаған.

Кеңес тарихшылары революциялық күрес идеологиясына сүйене отырып, Ресей тарихында халық көтерілістері мен шаруа соғыстарын, желтоқсаншыларды, халықшылдарды, революционерлерді іздеп тапты. Бұл азаматтық соғыс пен революцияны жарқын көрсететін күш болды.

Сонымен қатар, ішкі жаулармен күресу міндеті болып табылатын тоталитарлық мемлекеттің идеологиясы кеңестік билік үшін жаңа тарихи генеалогияны талап етті. Еліктеу үшін ізбасарлар мен үлгілер ретінде қатыгездікпен және деспотизммен ерекшеленетін монархтар, тарихтың сүйікті кейіпкерлері — Иван Грозный мен І Петр болды.

Жалпы, әлеуметтік-мәдени шарттылығы бар және тарихшының өткен жылға қатынасын анықтайтын үш фактор тобын анықтауға болады:

- әлеуметтік дамудың ғылыми концептілері. Онымен зерттеуші тарихи фактілерді іріктеп, талдап, түсіндіргенде басшылыққа алады;
- қоғамның қалыптасуының саяси және идеологиялық принциптері. Оларды зерттеуші өткенді қабылдауда есепке алғанда назарға алады;
- зерттеушінің жеке дүниетанымдық және идеологиялық нанымдары. Тарихшы өз заманының әлеуметтік идеялары мен саяси идеологияларынан айырыла алмайды.

Тарихи ғылым, жаппай сана сияқты өткен туралы өзіндік аңыздарды ойлап табады. Ол оны қандай да бір өзекті түсініктерді растау үшін пайдаланады. Алайда, тарихшының адалдығы мен кәсіби шындылығы өткенді және шынайылықты тікелей салыстырудан бас тартуды талап етеді. Тарихшы объективтілік пен біржақты шектерде теңдестіреді. Тек тарихшы саяси идеологиялар мен жалған әлеуметтік мифтерге арналған материал ретінде өткенді пайдалану жолында тосқауыл қоя алады.

Тарих ғылым бірегей және бірлі-жарым құбылыстар ретінде

Тарих — бұл өз дамуындағы адами қоғамды зерттейтін ғылым. Зерттеу пәні бойынша ол әлеуметтік ғылымдар қатарына жатады, онда ерекше орын алады. Екі басты ерекшелігері адам туралы басқа ғылымдардан ерекшеленеді.

Бірінші. Тарих бірегей және қайталанбас құбылыстармен ісі бар. Тарих нақты құбылыстармен айналысады. Өткеннің барлық құбылыстары мен оқиғалары қайта қайталана алмайды және бірегей фактілер болып қалады. Тарихтың мақсаты— осыған ұқсас фактілерді тауып, олардың себептері мен салдарын табу болып табылады. Нақты және бірегей құбылыстар тарихшыға тек ойлануға салатын мәліметтер ғана емес, оны жұмыстың негізі етіп алады. Осының барлығы тарихты эмпирикалық ғылым - өткеннің фактілерін толық анықтауға, жіктеуге және сипаттауға арналған пән деп есептеуге мүмкіндік береді.

Екінші. Тарихты зерттеу алаңының кеңдігі. Тарихтың зерттеу мәні адам қызметінің кез келген көрінісі болуы мүмкін. Тарихшы, басқа әлеуметтік ғылымдардың мамандарынан айырмашылығы, әр түрлі құбылыстармен айналысады:

- экономикалық — адамдардың шаруашылық өмірдегі фактілермен ;
- әлеуметтік — қоғам санаттары мен топтарының өзара қарым қатынастарымен; әлеуметтік институттармен — қоғамның өмірі реттелетін негізгі мекемелер мен тұрақты ережелер;
- психологиялық— адамдардың және үлкен санаттағы тұлғалардың эмоциялары мен сезімдері;
- саяси және құқықтық — саяси оқиғалар, мемлекет пен басқаруды ұйымдастыру нысандары, қоғамның даму процесінде қалыптасқан құқықтық нормалар мен әлеуметтік мінез-құлық ережелері;
- мәдени — әдебиет, өнер, ғылыми білім саласындағы адам рухымен, сондай-ақ нақты қоғамға тән

әлем туралы дүниетаным мен түсіністікпен пайда болған құбылыстармен байланысты.

Зерттеу пәні тарихшыны экономика, құқық, әлеуметтану, әдебиеттану және өнер тарихы салаларындағы мамандармен жақындастырады. Тарих - барлық әлеуметтік ғылымдардың ең әмбебабы. Барлық әлеуметтік ғылымдар оның тамырымен байланысты және адамзат қоғамының өткеніне деген қызығушылығынан туындайды.

Соңғы тарихқа тән мысалдарының бірі Екінші Дүниежүзілік соғыс болып табылады. Бұл оқиға өзінің ресми параметрлері бойынша саяси тарихқа жатқызылуы мүмкін. Бұл оқиғаның мағынасы мен тарихи маңызын түсіну, соғысқа әкелген Еуропаның әлеуметтік өмірінің құбылыстарының кең ауқымын назарға алмағанда мүмкін емес.

Соңғы жылдары Гитлердің, Сталиннің, Черчилльдің және тарих барысына ықпал еткен басқа да саяси көшбасшылардың әрекеттері үлкен тарихи оқиғалардың беттік қабатын бейнелейді деген қорытынды жасауға мүмкіндік беретін зерттеулер көп пайда болды. Бірқатар еуропалық мемлекеттердегі ұлтшыл-социалистік және фашистердің билігіне келуі кездейсоқ емес. Бұл экономика, саяси және құқықтық институттар, ұлттық және әлеуметтік сана-сезімді қоса алғанда, еуропалық қоғамның түрлі салаларында өткен күрделі үдерістердің көрінісі болды.

Әлеуметтік сана-сезім мен мінез-құлық саяси институттар мен құқықтық нормалардың ықпалымен ғана қалыптасады. Бір қарағанда, саяси көшбасшылар мен партиялардың іс-әрекеттерінен туындайтын оқиғалар өз табиғаты бойынша бір мағыналы емес фактілерді ескере отырып ғана түсіндірілуі мүмкін.

Өткенді зерттеуде оның сан алуандығына байланысты тарихшылар өзге әлеуметтік ғылымдармен тұжырымдалған идеяларды, ұғымдар мен қорытындыларды ескеруі және пайдалануы тиіс. Әрбір тарихи факт көптеген мағынаға ие болып келеді. Тарихи факт қоғамды дамыту процесінде өз орнын алатын бірегей оқиға ретінде қызықты болып келеді.

Сонымен, тарихшы үшін шаруашылық өмір тарихы ең алдымен белгілі бір дәуірдегі адамдардың өмір сүру аспектілерінің бірі ретінде маңызы көп. Тарихшы үшін шаруашылық өмір экономиканың даму заңдылықтарын шешетін мәлімет болып табылмайды. Нақты кезеңдегі қоғамның әлеуметтік топтары мен санаттарын зерттеуді тарихшы қоғамның әлеуметтік құрылымының жалпы теорияларын құру үшін жүзеге асырмайды.

Тарихшы өз зерттеулерінде әлеуметтану, философия, психологияны пайдалана отырып, теориялар мен ұғымдарды жасайды. Тарих оларға заңдарды жинақтау және қалыптастыру үшін «өңделген шикізатты» жеткізеді.

Тарихтың эмпирикалық сипаты туралы тұжырымдардың түбегейлі салдары бар. Оның қисынды аяқталуы тарихшының тарихи оқиғаларды ұғыну міндеті қызықтырмауы тиіс деген тұжырым болып саналады. Тарихшыны алға жетелейтін тарихи оқиғалардың шынайылығын анықтау, олардың шынайы сипаттамасын құруға септігін тигізеді.

Тарих пен әлеуметтік теория

Тарих бұл — бөлек оқиғалар мен құбылыстарды зерттейтін, эмпирикалық ғылым. Бірақ, бұл оның әлеуметтік жалпы даму заңдылықтарын зерттеуге тиістігін білдіреді ме? Тарихи зерттеу қоғам тарихының кезеңдерін және олардың жүйелі ауысуының механизмдерін сипаттайтын теориялық қорытуға үміттен ала ма?

Өткенге және тарихи білімге деген жүйелі қызығушылық мынадай сұраққа жауап беру ниетімен туындайды: адамзат дамуының мақсаты бар ма, оның астарында қандай да бір ой немесе жоспар тұр ма, және егер бар болса, онда қандай?

Өткен тарих адамдардың моральдық даму үрдісі, Құдайдың ойының жүзеге асуы, өркениеттік және прогреске немесе мемлекет пен ұлттардың қалыптасуы сияқты қарастырылады. Бұл ұсыныстар еуропалық философтардың, экономистер мен әлеуметтанушылардың жаңа заман тұжырымдамаларында тұжырымдалғанға дейін, олар киелі мәтіндерді жасаушылар, антикалық және ортағасырлық тарихшылардың шығармаларында жүзеге асырылды.

Қоғам туралы ғылымдардан тарихқа ең жақын әлеуметтану болып саналады: себебі екеуі де жалпы қоғамның өз мәні бар және әлеуметтік мінез-құлықтың түрлі нысандарын зерттейді. Бұл тұрғыда олар экономикадан, саясаттан, психологиядан, дінтарих пен мәдениеттен ерекшеленеді.

Тарихшылар мен әлеуметтанушылар зерттеу тақырыбын емес, адами қоғамды зерттеудің міндеттері мен

Кітап: Тарих ғылымының тарихы

Дәріс: Әлеуметтік, мәдени жад

әдістеріне деген көзқарасты бөліседі. Маңызды айырмашылықтар қатарына жалпылама тұжырымдамалар мен теориялық құрылымдарды пайдаланудың әр түрлі қарқындылығы жатады. Әлеуметтік тарихшы үшін модельдер мен схемалар тарихи шындықты танудың құралы болып табылады. Бұл өткенге жаңа сұрақтар қоюға мәжбүр ететін тұжырымдамалар болып келеді. Бұл сұрақтарға берілген жауаптар өткеннің мәні туралы сұраққа соңғы жауап алуға мүмкіндік береді.

Әлеуметтанушының мақсаты — қоғам дамуының құрылымы мен заңдылықтары туралы түсініктерді жинақтау. Әлеуметтанушы әлеуметтік тіршіліктің басты және әмбебап заңдылықтарын анықтайды.

Тарихшы әлеуметтік өмірдің әртүрлілігіне шоғырланған. Оның міндеті — қоғамның нақты уақыт кезеңінде, нақты жағдайларда және нақты жерде өмір сүруінің ерекшеліктерін анықтау болып табылады. Тарихшы, әлеуметтанушыға қарағанда жалпы адамдармен қолданылатын жалпыламалармен емес, ерекшеліктеріне басты назарын аударады. Әлеуметтік теория мен нақты тарихи зерттеу тәсілдері өзара қарама-қайшы немесе өзара толықтырушы болып табыла ма? Бұл сұраққа берілген жауаптар бірдей емес.

Тарихшы, әртүрлі фактілер мен оқиғаларды талдай отырып, оларды әртүрлі тарихи құбылыстар және процестермен топтастыра анықтайды. Тарихшы зерттеліп отырған мәліметтерді себеп – салдар қатынасының тізбегінде қарастырады. Тарихшы зерттелетін материалды өзге аймақтарда және басқа уақытта орын алған ұқсас құбылыстармен салыстырады. Көбінесе тарихшы бұл логикалық әрекеттерді автоматты түрде жүзеге асырады.

Бірнеше біртекті жағдайдарды қарастырып көрейік. Соғыстар мен ірі қақтығыстарға арналған зерттеулер олардың саяси көсемдер мен әскери басшылардың іс-қимылдарына пайда болу себептерін жиі жояды, яғни жеке тұлғалардың еркіне, бастамашылығына басты фактордың мәнін қосады.

Онда Александр Македонскийдің жорықтары, Наполеонның әскери экспедициялары немесе Гитлер бастаған Екінші дүниежүзілік соғыс қоғам жағдайынан туындады ма және барлық келесі дамуды осы саяси акциялардың тікелей салдары деп санауға болады ма?

Эмпирикалық және фактографиялық тәсілдер жекелеген тарихи тұлғалардың жеке ерік-жігерінің және әскери қақтығыстың әлеуметтік-экономикалық алғышарттарының арақатынасы проблемасын елемейді. Ақырында, бұл зерттеулер оған ұқсас оқиғалардың қатарында осы оқиғаның орны туралы басты сұраққа жауап бермейді.

Тарихты жалпылай жаңартуға арналған фактілерге шоғырланған зерттеушілер өз заманының ойлары мен әлеуметтік категорияларын: өткен заманның оқиғалары мен құбылыстарына ауыстырады.

Қоғамның даму ерекшеліктері тұрғысынан нақты оқиғаны талдау міндетін түсіретін зерттеу тәсілі тарихты — бұл тек жеке және мәні бойынша ұқсас фактілердің жиынтығы ғана деп есептейді.

Бұл тәсіл тарихтың бұл қоғамның уақыт талабында өзгеру екенін ұйғармаған. Дәл сондай уақытта біз, дамуы әртүрлі болып келетін заңдылықтармен анықталатын қоғамның өмір сүру мүмкіндігін ескере алмаймыз.

Кез-келген құбылыстың тарихи мәнін, ол қалыптасқан қоғамның ерекшеліктерін ескермей анықтау мүмкін емес. Осы ерекшеліктерді анықтау үшін қоғам құрылымының сипаттамасын және оның даму заңдылықтарын көрсететін ұғымдар мен тұжырымдамаларды пайдалану қажет.

Бұл ұғымдар мен тұжырымдамалар социумның әмбебап элементтерін табуға септігін тигізеді. Осы абстрактілі модельдерге сәйкес жекелеген қоғамдарды зерттеу тарихи фактілерді жүйелеуге мүмкіндік береді. Тек осылайша ғана әлеуметтік өмірдің түрлі құбылыстары мен нысандарын салыстыруға болады, ұқсастықтар мен айырмашылықтарды бөліп көрсетуге болады.

Сонымен қатар, тұжырымдамалар мен теориялық құрылымдар тарихи шындықтың тура көрінісі болып табылмайды. Олар тек осы шындықты зерттеуге мүмкіндік беретін құрал болып табылады.

Тарихшы кез келген әлеуметтік модельдер мен тізбектемелерді, олардың әлеуеті нақты материалды талдау кезінде ғана тексеріліп, гипотезалар ретінде пайдаланады.

Қазіргі уақытта ол әлеуметтанудың, антропологияның, экономика мен психологияның теориялық модельдері мен схемаларына қоғам тануының құралы ретінде жүгінеді және бір мезгілде бұл теорияларды сынайды.

Тарихи талдау қоғамның құрылымын сипаттайтын және оны зерттеу ережелерін анықтайтын абстрактілі модельдердің үш санатында негізделеді. Бұл санаттар нақты шындықты қорытудың дәрежесімен ерекшеленеді.

Бірінші —қоғамды ұйымдастырудың және оның дамуының жалпы заңдылықтарын түсіндіретін тұжырымдамалар.

Екінші—кез келген қоғам үшін ортақ қағидаттар мен адамдардың мінез-құлқының формаларын белгілеуге үміттелген түсінулер. Олар әрбір нақты жағдайларда қатаң түрде жеке болып келеді.

Үшінші—қоғамды ұғыну әдістері. Бұл тарихи фактілердің терең мазмұнын ашуға мүмкіндік беретін проблемалар мен оларды шешу тәсілдерінің жиынтығы.

Ұсынылған ресурстардың тізімі:

1. Барг, М. А. Эпохи и идеи : Становление историзма / М. А. Барг. — М., 1987.
2. Барг, М. А. Категории и методы исторической науки / М. А. Барг. — М., 1984.
3. Бессмертный Ю. А. Метод // Человек в мире чувств : Очерки по истории частной жизни в Европе и некоторых странах Азии до начала нового времени / под ред. Ю. Л. Бессмертного. М., 2000. С. 23.
4. Биск, И. История исторической мысли в новое время / И. Биск. — Иваново, 1983.
5. Блок М. Апология истории. М., 1983
6. Бычков, С. П. Введение в отечественную историографию XX в. / С. П. Бычков, В. П. Корзун. — Омск, 2001.
7. Гутнова, Е. В. Историография истории средних веков / Е. В. Гутнова. — М., 1985.
8. Историография истории нового времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева. — М., 1990.
9. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки / под ред. И. П. Дементьева, А. И. Патрушева. — М., 2000.
10. Историческая наука и историческое сознание / под ред. Б. Г. Могильницкого. — Томск, 2000.
11. Ковальченко, И. Д. Методы исторического исследования / И. Д. Ковальченко. — М., 1987.
12. Коллингвуд, Р. Дж. Идея истории ; Автобиография / Р. Дж. Коллингвуд. — М., 1980.
13. Косминский, Е. А. Историография средних веков : V в. — середина XIX в. / Е. А. Косминский. — М., 1963.
14. Кроче, Б. Теория и история историографии / Б. Кроче. — М., 1998.
15. Lovejoy A. O. The Great Chain of Being : A Study of the History of an Idea. Cambridge (Mass.), 1936.
16. Могильницкий, Б. Г. История исторической мысли XX в. Вып. I—II / Б. Г. Могильницкий. — Томск, 2001—2003.
17. Насонов, А. Н. История русского летописания XI — начала XVIII в. / А. Н. Насонов. — М., 1969.
18. Немировский, А. И. У истоков исторической мысли / А. И. Немировский. — Воронеж, 1979.
19. Портреты историков : Время и судьбы. В 2 т. / под ред. Г. Н. Севостьянова, Л. Т. Мильской. — М., 2000.
20. Про, А. Двенадцать уроков по истории / А. Про. — М., 2000.
21. Румянцева, М. Ф. Теория истории / М. Ф. Румянцева. — М., 2002.
22. Савельева, И. М. История и время : В поисках утраченного / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. — М., 1997.
23. Тош, Дж. Стремление к истине : Как овладеть мастерством историка / Дж. Тош. — М., 2000.
24. Шапиро, А. Л. Историография с древнейших времен по XVIII в. / А. Л. Шапиро. — Л., 1982.
25. Хейзинг Й. Homo ludens : В тени завтрашнего дня. М., 1992.
26. Февр Л. Бои за историю. М., 1991.